

УДК 94(4/9)

Д. В. Кокотіхін

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ ГІМНАЗІЙ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1860–1914 рр.)

У статті досліджено процес формування та розвитку мережі гімназій Полтавської губернії у 1860–1914 рр. на основі комплексного опрацювання архівних матеріалів та довідкових (описово-статистичних) видань.

Простежено динаміку відкриття чоловічих і жіночих гімназій, а також окреслено чинники, що зумовили зростання їх кількості. Розкрито роль урядової політики, місцевого самоврядування та приватних благодійників у розширенні гімназійної мережі. Представлено кількісні показники учнівського контингенту й окреслено тенденції розвитку середньої освіти регіону. Отримані результати дослідження уточнюють особливості модернізаційних процесів у системі освіти в губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Висновки дослідження доводять, що на 1914 р. у Полтавській губернії склалася доволі розгалужена, хоча й недостатня, мережа чоловічих та жіночих гімназій.

Ключові слова: *гімназія, середня освіта, Полтавська губернія, Київський навчальний округ, місцеве самоврядування, урядова освітня політика, меценатство, повсякдення.*

DOI 10.34079/2518-1521-2025-15-43-16-27

Освітні реформи другої половини XIX ст. у Російській імперії започаткували масштабну трансформацію системи середньої освіти, що зумовило появу та розширення мережі гімназій на українських землях. Полтавська губернія стала регіоном, де взаємодія держави, органів місцевого самоуправління та громадськості сприяла поширенню середньої освіти.

Гімназії відігравали важливу освітню функцію, формуючи кадровий потенціал для державної служби. Водночас, питання щодо відкриття нових навчальних закладів, їх належного фінансування та матеріального забезпечення залишалися гострими протягом усього досліджуваного періоду.

Низка аспектів проблеми залишається недостатньо висвітленою. Насамперед це стосується комплексного аналізу тенденцій розвитку та поширення усіх типів гімназійних закладів. Актуальним залишається й вивчення кількісних показників учнівства, які дають змогу простежити соціальні трансформації та реальний масштаб освітніх змін у губернії наприкінці XIX – початку XX ст. Саме ці завдання окреслюють наукову проблему, що лежить в основі статті. Дослідження динаміки відкриття гімназій дозволяє краще зрозуміти не лише адміністративну логіку освітньої політики імперії, а і вплив її на повсякденне життя навчальних закладів, що становить значний науковий інтерес.

Метою дослідження є з'ясування особливостей формування гімназійної мережі Полтавської губернії, визначення ролі державної політики, земських інституцій та приватної ініціативи в її розширенні, а також аналіз кількісних показників учнівства. Джерельну основу становлять архівні матеріали із фондів Центрального державного історичного архіву, звіти попечителів Київського навчального округу, матеріали губернських і повітових земських установ, опубліковані пам'ятні книги Київського навчального округу (далі – ПК КУО).

Історіографія питання свідчить про те, що дослідники звертали увагу насамперед на загальноімперські аспекти функціонування середньої школи, тоді як регіональний вимір розвитку гімназійної мережі привертав менше уваги. Загальні відомості про відкриття навчальних закладів у місті Полтаві подані в красномовних розвідках С. Бояренцева, який описав процес їх становлення та особливості функціонування (Бояренцев, 2013). У дисертації Ю. Капшук розглянуто етапи формування мережі середніх навчальних закладів Полтавщини та її роль у розвитку регіону. Про розвиток гімназій подано лише загальні відомості в контексті визначеної теми (Капшук, 2017).

Дослідницький інтерес до питань джерел фінансування навчальних закладів, в тому числі гімназій, відображений у працях С. Кікто, яка аналізувала просвітницько-виховну діяльність земств Полтавської губернії (Кікто, 2016). Вплив благодійництва на становлення гімназій регіону простежується в монографії А. Нарадька, присвяченій добродійній діяльності в освітній сфері другої половини XIX – початку XX ст. (Нарадько, 2016).

Окремі узагальнюючі аспекти проблеми висвітлено у працях Л. Гаєвської, яка досліджувала роль земств у розширенні мережі закладів середньої освіти підросійської України (Гаєвська, 2013), та В. Милька, який розглядав розвиток гімназій українських міст у контексті модернізаційних процесів Російської імперії в другій половині XIX ст. (Милько, 2017).

Загалом можна зазначити, що питання формування та розширення мережі гімназій Полтавської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. не стало предметом окремого дослідження. Наявні праці закладають підґрунтя для подальшого комплексного аналізу цієї проблематики з урахуванням регіональної специфіки.

На середину XIX ст. середня освіта в Полтавській губернії залишалася переважно доступною для чоловічої частини населення. Серед навчальних закладів, орієнтованих на хлопців, провідне місце посідала Полтавська чоловіча гімназія, яка на той час вважалася одним із найпрестижніших середніх освітніх закладів регіону і довгий час була єдиною гімназією в губернії.

На засіданні Полтавського губернського зібрання 9 жовтня 1870 р. гласний М. Дувяга у письмовій доповіді підкреслив гостру необхідність розширення мережі гімназій. Він наголошував, що одна гімназія на губернію з населенням понад два мільйони осіб є недостатньою: при проектній кількості 250 учнів Полтавська чоловіча гімназія налічувала понад 500 місць (Систематический свод..., 1886, с. 1114).

Для порівняння: у меншій за населенням Чернігівській губернії функціонувало чотири середні заклади. У доповіді зазначалося, що земства як всестанові органи мають не лише дбати про початкову освіту, а й сприяти розвитку середньої (Систематический свод, 1886, с. 1115).

У результаті губернське земське зібрання постановило заснувати другу чоловічу гімназію в губернії у м. Лубни. У 1871 р. губернське земство взяло на себе фінансування Лубенської гімназії, асигнувавши 31 тис. руб. (у 1872 р.) та 24,3 тис. руб. (у 1873 р.) (Систематический свод, с. 1104–1105.). У 1872 р. вона була офіційно відкрита й до 1881 р. утримувалася виключно земськими коштами (20,3 тис. руб. щорічно) а згодом – за рахунок державних асигнувань, повітових земств і плати за навчання (Сеферовский, 1898, с. 55).

22 вересня 1874 р. у м. Прилуки відкрили чотирикласну чоловічу прогімназію, яку в 1878 р. перетворили на шестикласну. Це була третя чоловіча гімназія губернії. Її заснування стало можливим завдяки продажу садиби місцевого землевласника земству за 20 тис. руб. Важливі зміни відбулися під час директорства Федіра Вороного: саме з його ініціативи у 1882 р. гімназія отримала статус повної восьмирічної з підготовчим

класом і почала розширювати матеріальну базу (ЦДІАК України. Ф. 707/167/654, арк. 3).

Чоловічу гімназію в Переяславі було засновано у 1906 р. з ініціативи міської думи та повітового земства. Вони офіційно звернулися до Міністерства народної освіти й отримали дозвіл на відкриття закладу. Головну фінансову та матеріальну підтримку надали місцеві землевласники: М. Капцевич, О. Горчаков, О. Подгаєвський (Гуржій та Лоха, 2012, с. 315).

На початку ХХ ст. у Полтаві збудували пансіон-притулок для хлопчиків із бідних дворянських родин, що фінансувався державою, дворянством і благодійниками. У серпні 1907 р. у цій же будівлі відкрили Другу чоловічу гімназію, яку в народі називали «Дворянською» (Булава, 2025, с. 147). Спершу вона мала статус близький до прогімназії, проте з 1909 р. стала повною восьмирічною. Навчання було платним (110–155 руб. на рік), але для вихованців притулку – безкоштовним. Гімназія швидко здобула популярність, мала власну домову церкву, сучасний спортивний зал і стала одним із провідних навчальних закладів губернії (ДАПО. Ф.393, арк. 15–16)

У тому ж 1907 р. було відкрито чоловічу гімназію в м. Миргород. Гімназія в Миргороді будувалася на кошти повітового й губернського земств, а також за позицією Міністерства народної освіти. Проєкт розробив і будівництво очолив архітектор В. Весселі. Велику роль у справі відіграли голови повітових земських управ С. Смагін і Б. Вульфєрт, а також міський староста С. Панащатенко. До фінансування активно долучалися й місцеві жителі, жертвуючи кошти на будівництво (ЦДІАК України, Ф. 707, Спр. 642, арк. 2–3). У новій будівлі передбачалися сучасні класи, кабінети, актові зали, бібліотека та навіть гімназійна церква, що підкреслювало престиж і суспільну підтримку закладу.

Продовжувалася тенденція відкриття освітніх закладів у невеликих містах. Зокрема у м. Кобеляки у 1908 р. було відкрито семикласну чоловічу гімназію, яка отримала власне приміщення від міської управи. А у 1911 р. в м. Костянтинограді (нині м. Берестин) було організовано гімназію, яка утримувалася здебільшого за рахунок дворянства, мала власне приміщення та церкву. В обох випадках одним із ключових чинників, що посприяв відкриттю цих шкіл, було вигідне розташування міст біля залізничного сполучення (ПК КУО на 1912/13 г., с. 107, с. 115).

Найбільшу роль у становленні гімназійної освіти в м. Золотоноші відіграло повітове земство. Саме воно організувало відкриття та залучало кошти на будівництво приміщення майбутньої чоловічої середньої школи. У 1910 р. земство збудувало для нового закладу двоповерхове приміщення. Першим опікуном став голова земської управи С. Лукашевич, за якого прогімназія була реорганізована у чоловічу гімназію (ПК КУО на 1911/12 г., с. 49).

Гадяцька гімназія була створена 1911 р. як шестикласна. Будівництво приміщення розпочалося ще 1902 р., на що було виділено 30 тис. руб. Споруда вважалася однією з найкращих у Київському навчальному окрузі й відповідала усім сучасним вимогам (ПК КУО на 1911/12 г., с. 172).

У 1912 р. у повітовому місті Зінькові було відкрито найменшу чоловічу гімназію в Полтавській губернії, що була у відомстві Міністерства народної освіти. Перший набір до школи на 1912/1913 навчальний рік становив лише 99 учнів – найнижчий показник по губернії цього періоду (ПК КУО на 1912/13 г., с. 63–64).

Перші клопотання про відкриття чоловічої гімназії в м. Пирятин з'явилися ще 1902 р. на повітовому земському зібранні. У 1909 р. цю ідею активно підтримало спеціальне товариство, до складу якого увійшли впливові місцеві діячі: представник дворянства В. Кочубей, голова земської управи С. Іваненко, інспектор народних

училищ О. Євсевський та інші. Мешканці міста наполягали, щоб заклад був доступним не лише для заможних, а й для дітей із середніх і бідніших родин «без різниці у віросповіданні й національності та з курсом державної гімназії» (ЦДІАК України, Ф. 707/167/651, арк. 58).

Попри широку підтримку громади, відкриття гімназії довгий час гальмував Київський навчальний округ: через те, що ініціатива йшла від приватних осіб, а не державних органів, клопотання неодноразово відхилялися. Лише після тривалих перемовин, у серпні 1912 р. у Пирятині відкрилася чоловіча класична гімназія з повним курсом державної програми. Вона стала важливим освітнім центром для повіту, символізуючи перемогу місцевої ініціативи й самоврядування над бюрократичними перепонами (Куценко, 2015, с. 25). Разом з цим, цей навчальний заклад став останнім на території Полтавської губернії, що був відкритим і утримувався безпосередньо Міністерством народної освіти.

Таким чином, станом на 1914 р. у губернії діяло 12 чоловічих гімназій. Всі вони представляли державний сектор народної освіти. Варто відзначити, що основний приріст кількості чоловічих гімназій відбувся в період 1906–1914 рр. (див. табл 1). Саме в цей час відбулося також суттєве розширення географії навчальних закладів.

Табл. 1. Чоловічі гімназії Полтавської губернії станом на 1914 р.

№	Назва гімназії	Місто	Рік відкриття
1	Полтавська перша гімназія	Полтава	1808
2	Лубенська гімназія	Лубни	1872
3	Прилуцька гімназія	Прилуки	1874
4	Переяславська гімназія	Переяслав	1906
5	Миргородська гімназія	Миргород	1907
6	Друга полтавська гімназія	Полтава	1907
7	Кобеляцька гімназія	Кобеляки	1907
8	Золотоніська гімназія	Золотоноша	1906
9	Зіньківська гімназія	Зіньків	1912
10	Костянтиноградська гімназія	Костянтиноград	1911
11	Гадяцька гімназія	Гадяч	1911
12	Пирятинська гімназія	Пирятин	1912

Джерело: ПК КУО на 1912/13 навчальний рік. С. 38–148

Поштовхом до активного розвитку жіночої середньої освіти регіону стали реформи 1860–1870-х рр., коли в Російській імперії розпочалося створення мережі жіночих училищ нового типу. Якщо раніше освітні можливості для дівчат обмежувалися інститутами шляхетних дівчиць та приватними пансіонами, то з другої половини XIX ст. починається поступове формування системи державно-громадського сектора жіночих гімназій.

Уже в 1857 р. ідея відкриття жіночої гімназії активно обговорювалася в інтелігентських колах Полтави. Ініціативна група із 56 викладачів місцевих навчальних закладів (Полтавського кадетського корпусу, Інституту шляхетних дівчат та чоловічої гімназії) заявили про готовність безоплатно викладати у майбутньому закладі на перших етапах його діяльності. Для збору коштів ними також організовувалися літературні видання, вистави, концерти, лотереї та публічні лекції, що дозволило

акумулювати першу 1 тис. руб. для статутного капіталу (Отчет о состоянии Полтавского женского училища, 1862, с. 58).

Проект заснування жіночої гімназії знайшов широку підтримку серед місцевої громадськості та благодійників. Частина з них одразу надала значні суми, інші зобов'язалися робити регулярні внески протягом визначеного часу. До цієї ініціативи згодом долучився й полтавський губернатор Олександр Волков, який сприяв упорядкуванню кошторису та матеріального забезпечення закладу. Важливу роль відіграла відома місцева меценатка Євгенія Милорадович, чії пожертви стали визначальними для відкриття першого жіночого середнього навчального закладу губернії (Щербина, 1914, с. 47).

У 1860 р. в Полтаві було засновано училище, що стало важливим етапом у подальшому становленні повноцінної гімназії. Початковий капітал закладу становив лише 3292 руб., однак згодом він зростав завдяки різним джерелам. Упродовж 1863–1868 рр. основні надходження (окрім платні за навчання) склалися з щорічних внесків полтавського купецтва (300 руб. разово і 500 руб. щорічно), пожертв приватних осіб (разові – 4298 руб. і щорічні – 4090 руб.), а також доходів від лотерей, вистав і концертів (7237 руб.) (Белуха-Кохановский, 1885, с. 19).

Безоплатна робота викладачів у перші п'ять років дозволила заощадити 22 тис. руб. (станом на 1866 р.). Відтоді жіноче училище відмовилося від практики безкоштовної праці, хоча більшість учителів продовжували поєднувати заняття з роботою в інших навчальних установах Полтави (ІЦІАК України Ф.707/33/1, арк. 217). У 1870 р. училище було офіційно реорганізовано в повноцінну Маріїнську гімназію, що означало закріплення більш сталої системи фінансування.

За наявними відомостями, упродовж 1870–1880-х рр. мережа жіночих навчальних закладів швидко розширювалася. У губернії з'явилися нові гімназії: Кременчуцька (1876 р.), Роменська (1877 р.), Лубенська (1880 р.), Прилуцька (1887 р.), а також низка прогімназій у Кобеляках (1871 р.), Золотоноші (1873 р.), Переяславі (1873 р.), Зінькові (1874 р.), Хоролі (1876 р.) (див.табл. 2).

Табл. 2. Жіночі гімназії Полтавської губернії станом на 1914 р.

№	Назва закладу	Місто	Рік відкриття
1	Полтавська жіноча гімназія	Полтава	1860
2	Зіньківська жіноча прогімназія	Зіньків	1874
3	Кременчуцька жіноча гімназія	Кременчук	1876
4	Роменська жіноча гімназія	Ромни	1870
5	Лубенська жіноча гімназія	Лубни	1878
6	Прилуцька жіноча гімназія	Прилуки	1871
7	Золотоніська жіноча гімназія	Золотоноша	1873
8	Полтавська гімназія Ахшарумової-Бельської*	Полтава	1902
9	Кобеляцька жіноча гімназія	Кобеляки	1871
10	Костянтиноградська жіноча гімназія	Берестин	1906
11	Пирятинська жіноча гімназія	Пирятин	1907
12	Полтавська гімназія Вахніної*	Полтава	1907
13	Полтавська гімназія Павленко*	Полтава	1907
14	Полтавська гімназія Старицької*	Полтава	1908
15	Кременчуцька гімназія Баберіної*	Кременчук	1908
16	Кременчуцька гімназія Воронянської*	Кременчук	1909

17	Лохвицька жіноча гімназія	Лохвиця	1910
18	Гадяцька жіноча гімназія	Гадяч	1911
19	Прилуцька гімназія Федоренко*	Прилуки	1911

* *Приватні гімназії.*

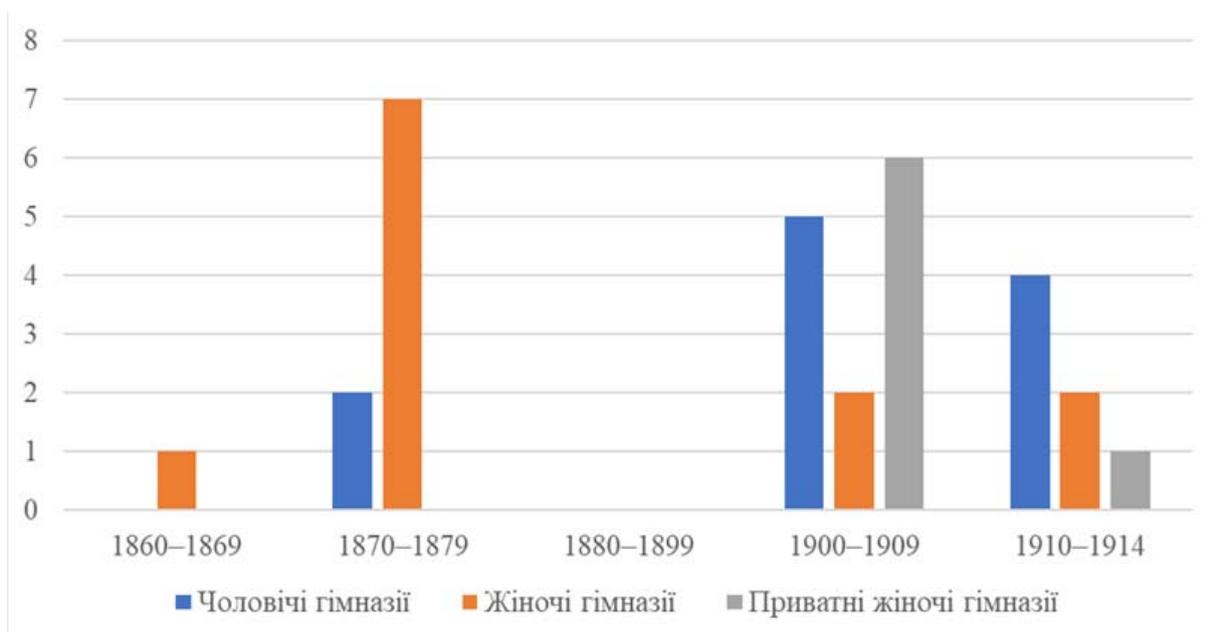
Джерело: ПК КУО на 1912/13 навчальний рік. С. 234–648.

У другій половині XIX ст. мережа жіночих гімназій поширилася й на інші повітові центри губернії. Зокрема у Кременчуці, Лубнах, Золотоноші та Гадячі відкривалися жіночі заклади відомства Міністерства народної освіти. У той же час, у перше десятиліття XX ст., активно засновувалися жіночі навчальні заклади приватної форми власності, що дозволило значно розширити мережу гімназій, особливо у великих містах губернії. Наприклад, у Полтаві, Кременчуці, Прилуках поряд із державно-громадським сектором, діяли і приватні жіночі гімназії, засновані місцевими меценатками (зокрема В. Ахшарумовою-Бельською, Н. Старицькою, Т. Федоренко) (ПК КУО за 1912/1913 г., с. 376–389).

Поступове збільшення кількості навчальних закладів можна відслідкувати за табл. 2. Якщо станом на 1890 р. на території губернії функціонувало 6 жіночих гімназій та 2 прогімназії, то станом на 1914 р. загальна кількість навчальних закладів зростає більш ніж удвічі – до 12 державно-громадських та 7 приватних жіночих гімназій. Така позитивна тенденція свідчить про поступовий розвиток жіночої середньої освіти в Полтавській губернії на початку XX ст., який став можливим завдяки поєднанню державного, громадського та приватного фінансування.

Динаміка заснування чоловічих і жіночих гімназій у Полтавській губернії упродовж 1860–1914 рр. демонструє нерівномірний характер розвитку. Уже з середини XIX ст. в перші десятиліття простежуються основні тенденції: жіночі навчальні заклади відкриваються активніше, тоді як чоловічі гімназії зростають повільнішими темпами (див.діаграма 1).

Діаграма 1. Динаміка відкриття чоловічих і жіночих гімназій у Полтавській губернії (1860–1914 рр.)

Особливо показовими є 1870–1879 рр., коли кількість нових жіночих гімназій значно перевищує кількість чоловічих закладів. Натомість наступні два десятиліття (1880–1899 рр.) характеризуються повним призупиненням створення нових гімназій. Таке різке зниження активності вказує на можливі труднощі фінансування закладів середньої освіти.

На початку ХХ ст. ситуація суттєво змінюється: у 1900–1909 рр. фіксується одночасне зростання і чоловічих, і жіночих гімназій, а також поява приватних закладів. Приватні ініціативи свідчать про підвищення освітніх потреб населення. Період 1910–1914 рр. зберігає позитивну динаміку, хоча темпи дещо знижуються. Зокрема, відкрито більше чоловічих гімназій, ніж жіночих, що може свідчити про прагнення влади посилити підготовку хлопців до службових кар'єр. Зменшення кількості приватних заснувань у ці роки, своєю чергою, може бути пов'язаним з економічною нестабільністю передвоєнного часу.

У підсумку наведені дані підтверджують, що формування мережі гімназій у Полтавській губернії мало нерівномірну динаміку. Найактивніший розвиток припав на початок ХХ ст., коли одночасно зростала кількість усіх типів гімназій.

Водночас із кількісним розширенням мережі спостерігається й збільшення кількості учнів, про що свідчать відомості таблиці 3. Представлені дані демонструють чітку тенденцію зростання чисельності учнівської молоді, охопленої середньою гімназійною освітою в Полтавській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Упродовж 1874–1914 рр. кількість вихованців як чоловічих, так і жіночих навчальних закладів невпинно збільшувалася. Вже між першою відправною датою (1874/1875 навчальний рік.) та кінцем ХІХ ст. кількість учениць жіночих гімназій зросла більш ніж у п'ять разів, тоді як чисельність учнів чоловічих гімназій подвоїлася.

Табл. 3. Чисельність учнів та учениць гімназійних навчальних закладів Полтавської губернії (1874–1914 рр.)

Навчальний рік	Кількість учениць жіночих гімназій	Кількість учениць жіночих прогімназій	Кількість учнів чоловічих гімназій
1874/1875	276	–	1076
1889/1890	1370	387	753
1896/1897	1655	503	810
1900/1901	2590	651	1032
1909/1910	5141	311	2254
1913/1914	7062	147	3187

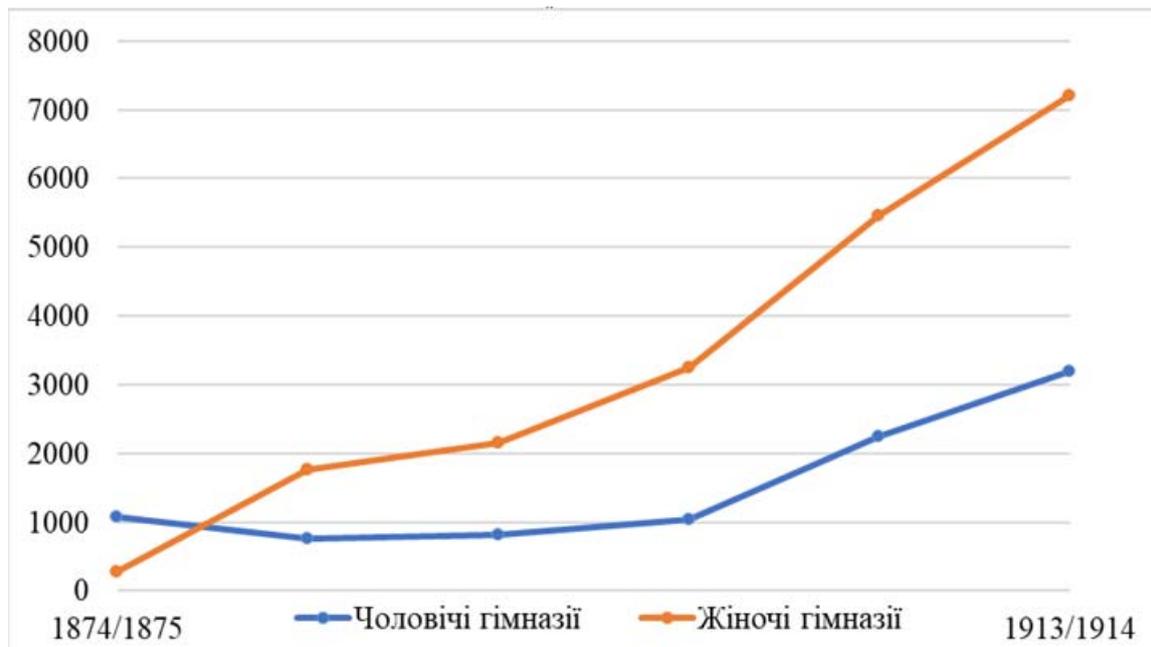
Джерело: ПК КУО 1890; 1896; Отчет Попечителя Киевского учебного округа 1901; 1914; 1917

Наприкінці ХІХ ст. та, особливо, на поч. ХХ ст. спостерігається подальше і значно інтенсивніше зростання кількості вихованців. У 1900–1901 навчальному році. у жіночих гімназіях навчалосся понад 2,5 тис. учениць, натомість у 1909–1910 рр. їхня кількість перевищила вже 5 тис. Чоловічі гімназії демонструють аналогічну, хоч і менш стрімку, позитивну динаміку: з 1032 учнів у 1900–1901 рр. до 2254 у 1909–1910 рр.

У 1913–1914 навчальному році чисельність учениць жіночих гімназій досягла 7062 осіб, а учнів чоловічих гімназій – 3187 осіб. Такий розрив між жіночими та чоловічими закладами свідчить про суттєве збільшення попиту на жіночу середню освіту, особливо у великих містах губернії.

Чисельність вихованців жіночих прогімназій досягла своїх найбільш показників на рубежі XIX–XX ст. (до 611 осіб у 1900/1901 н. р.), але вже в наступні роки кількість учениць прогімназій суттєво скоротилася. Така тенденція свідчить про поступове згортання цього типу навчального закладу і його реорганізацію на повноцінні жіночі гімназії.

**Діаграма 2. Динаміка чисельності учнів гімназійних навчальних закладів
Полтавської губернії (1874–1914 рр.)**

Аналіз розвитку гімназійної мережі Полтавської губернії у 1860–1914 рр. засвідчує, що ключовими чинниками її формування були державна освітня політика, ініціативність установ місцевого самоврядування й активність приватних благодійників. Динаміка відкриття навчальних закладів демонструє хвилеподібний характер розвитку: після повільного зростання у 1860–1870-х рр. наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається різке розширення мережі гімназій, насамперед жіночих. Саме жіночі навчальні заклади забезпечили найбільший приріст, що свідчить про зростання суспільного попиту на жіночу середню освіту.

Дані про чисельність учнів підтверджують загальну тенденцію інтенсифікації освітнього життя регіону. Упродовж 1874–1914 рр. кількість вихованців гімназій зросла у декілька разів, причому найдинамічніше – у жіночих гімназіях. Нерівномірний розвиток жіночих прогімназій відображає процес їх поступового трансформування у повноцінні гімназії, що відповідало модернізаційним потребам епохи.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що формування та розвиток мережі гімназій Полтавської губернії у 1860–1914 рр. було багатофакторним і нерівномірним процесом, визначеним взаємодією державної політики, земського самоврядування та приватної ініціативи. Саме поєднання цих чинників забезпечило поступове розширення середньої освіти, що стало важливою складовою модернізації регіону наприкінці XIX – на початку XX ст.

Встановлено, що чоловічі гімназії розвивалися повільніше, а їх найбільший приріст припав на 1906–1914 рр., коли освітня інфраструктура охопила значно ширше

коло повітових центрів губернії. Натомість жіноча середня освіта зростала більш активно: кількість жіночих гімназій та прогімназій збільшувалася стійкими темпами, а початок ХХ ст. позначився й появою приватних жіночих навчальних закладів. Це свідчить про підвищення суспільного попиту на освіту для дівчат і поглиблення соціальних змін у регіоні.

Аналіз статистичних даних підтверджує загальну тенденцію до постійного зростання чисельності вихованців. Особливо інтенсивний приріст зафіксовано в жіночих гімназіях, де кількість учениць упродовж 1870–1910-х років зросла у декілька разів. Водночас, наявні дані показують, що чоловічі гімназії були прерогативою державного сектору освітньої мережі. Вони мали значне ідеологічне значення для імперської політики та виконували роль виховних осередків держави у губернії.

Дослідження доводить, що органи самоврядування, як повітові, так і губернські, відігравали важливу роль у фінансуванні, матеріальному забезпеченні та ініціюванні відкриття нових навчальних закладів. Приватні благодійники – як окремі громадяни, так і місцева еліта – істотно доповнювали державні ресурси, сприяючи розширенню мережі гімназій навіть попри бюрократичні обмеження. Таким чином, саме локальні ініціативи часто ставали вирішальним чинником у заснуванні нових шкіл.

У підсумку можна констатувати, що до 1914 р. у Полтавській губернії сформувалася досить розгалужена, хоча й імовірно недостатня мережа чоловічих і жіночих гімназій. Водночас наявна мережа не завжди могла забезпечити доступ до освіти для всіх соціальних груп.

Бібліографічний список

- Белуха-Кохановский М. А., 1885. *Исторический обзор 25-летия Полтавской Мариинской женской гимназии*. Полтава: Типография губернского правления, с. 65
- Бояренцев, С. М., 2013. *История учебных заведений Полтавы до 1917 года*. Полтава: АСМИ, с. 546.
- Булава, Л., 2025. *Друга Полтавська чоловіча «Дворянська» гімназія (1907–1919) // Олександр Петрович Єрмак: людина, педагог, вчений*. Полтава: ТОВ «АСМІ», с. 147–162.
- Гаєвська, Л. А., 2013. Роль земств у становленні та розвитку державно-громадського управління освітою (друга половина ХІХ ст.). *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*, 1, с. 1–19.
- Гуржій, О. І. та Лоха, В. А., 2012. *Чиновники, міщани та освітяни Переяслава другої половини ХVІІ – початку ХХ ст.: монографія*. Переяслав-Хмельницький.
- Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. 393. Отчеты о состоянии, списки служащих и ведомости об отпуске кредитов Полтавской 2-й мужской гимназии (1914-1919 гг.) Арк. 24
- Капшук, Ю. С., 2017. Середні навчальні заклади Полтавської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: розвиток мережі та особливості функціонування. Кандидат наук. Дисертація. Переяслав-Хмельницький, с. 234 .
- Кікто, С. М., 2016. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ– початок ХХ ст.). Кандидат наук. Автреферат. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, с. 20 .
- Кущенко, Ю., 2015. Створення мережі середніх чоловічих та жіночих шкіл у Полтавській губернії (1860–1917). *Приоритетные направления науки: Международная интернет-конференция*. Закопане, с. 23–29.

- Милько, В. І., 2017. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 26, с. 195.
- Нарадько, А. В., 2016. *Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія*. Полтава: Видавництво ПолтНТУ, с. 180.
- Отчет о состоянии Полтавского женского училища первого разряда за 1861 учебный год, 1862. *Основа*, Т. 2, с. 58–60.
- Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1900 г., 1901. Киев: Тип. И. Н. Кушнерев и К°, с. 345.
- Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1913 г., 1914. Киев, с. 369.
- Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 г., 1917. Киев: Тип. И. Н. Кушнерев и К°, с. 363.
- Памятная книжка Киевского Учебного округа (ПК КУО) на 1889–1890 учебный год, 1890. Киев: Тип. И. Н. Кушнерев и К°, с. 282.
- ПК КУО на 1896–1897 учебный год, 1896. Киев: Тип. И. Н. Кушнерев и К°, с. 284.
- ПК КУО на 1911/12 год, 1912. Киев: Управление Учебного Округа, С. 571.
- ПК КУО на 1912/13 год, 1913. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко,
- Сеферовский, Н. Л., 1898. *Двадцатипятилетие Лубенской гимназии: краткая истор. записка*. Лубны.
- Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского Губернского Земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г.)*, 1886. Полтава.
- ЦДІАК України, Ф. 707, Оп. 33, Спр. 1, «О переписке по разным предметам». Арк. 258
- ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 654. Отчет о состоянии Прилукской мужской гимназии. Арк. 58.
- ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 167. Спр. 651. Отчет о состоянии Пирятинской мужской гимназии Полтавской губернии за 1910 г. Арк. 58.
- ЦДІАК України. Ф. 707. Спр. 642. Отчет о состоянии Миргородской мужской гимназии. Арк. 58.
- Щербина, Ф.А. (1914) *История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений*. Выпуск I. Полтава.

References

- Belukha-Kokhanovskii, M. A., 1885. *Istoricheskii obzor 25-letia Poltavskoi Mariinskoi zhenskoi gimnazii* [A Historical Review of the 25th Anniversary of the Poltava Mariinsky Girls' Gymnasium]. Poltava: Tipografiia gubernskogo pravleniia. (in Russian)
- Boiarentsev, S. M., 2013. *Istoriia uchebnykh zavedenii Poltavy do 1917 goda* [History of educational institutions in Poltava before 1917]. Poltava: ASMI. 546 s. (in Russian)
- Bulava, L., 2025. *Druha Poltavska cholovicha "Dvorianska" himnaziia (1907–1919)*. In: *O. P. Yermak: Liudyna, pedahoh, vchenyi* [Second Poltava Men's "Noble" Gymnasium (1907–1919) // Oleksandr Petrovych Yermak: Man, Teacher, Scientist]. Poltava: ASMI, pp. 147–162.) (in Ukrainian).
- ДАРО. F. R-393. Ark. 24. *Отчеты о состоянии, списки служашчих и ведомости об отпуске кредитов Полтавской 2-й мужской гимназии (1914–1919 гг.)* [Status reports, employee lists and loan release statements of the Poltava 2nd Men's Gymnasium (1914-1919)]. (in Ukrainian).
- Haievskaa, L. A., 2013. *Rol zemstv u stanovlenni ta rozvytku derzhavno-hromadskoho upravlinnia osvitoiu (druha polovyna XIX st.)* [The role of zemstvos in the formation

- and development of state and public management of education (second half of the 19th century)]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia i mistsevoho samovriaduvannia*, 1, pp. 1–19. Kherson: Khersonskiy derzhavnyi universytet. (in Ukrainian).
- Hurzhi, O. I. and Lokha, V. A., 2012. Chynovnyky, mishchany ta osvitiiany Pereiaslava druhoi polovyny XVII – pochatku XX st.: Monohrafiia [Officials, burghers and educators of Pereiaslav in the second half of the 17th - early 20th centuries: monograph]. Pereiaslav-Khmelnitskyi. 412 s. (in Ukrainian).
- Kapshuk, Yu. S., 2017. *Seredni navchalni zaklady Poltavskoi hubernii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: rozvytok merezhi ta osoblyvosti funktsionuvannia* [Secondary educational institutions of Poltava province in the second half of the 19th - early 20th centuries: development of the network and features of functioning]. Kandydat nauk. Dysertatsiia. Pereiaslav-Khmelnitskyi, s. 234. (in Ukrainian).
- Kikto, S. M., 2016. *Prosvitnytsko-vykhovna diialnist zemstv Poltavskoi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* [Educational activities of the zemstvos of the Poltava province (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. Kandydat nauk. Avtreferat. Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, s. 20. (in Ukrainian).
- Kutsenko, Yu., 2015. Stvorennia merezhi serednikh cholovichykh ta zhinochykh shkil u Poltavskii hubernii (1860–1917) [Creation of a network of secondary boys' and girls' schools in the Poltava province (1860–1917)]. *Prioritetnye napravleniia nauki: Mezhdunarodnaia internet-konferentsiia*. Zakopane, pp. 23–29. (in Ukrainian).
- Myloko, V. I., 2017. Himnazii ukrainskykh mist u period modernizatsii Rossiiskoi imperii (kinets XIX – pochatok XX st.) [Gymnasiums of Ukrainian cities during the modernization of the Russian Empire (late 19th - early 20th centuries)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 26, p. 195. (in Ukrainian).
- Naradko, A. V., 2016. *Blahodiinist u sferi osvity v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): Monohrafiia* [Charity in the field of education in Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century): monograph.]. Poltava: PoltNTU Publishing House. 180 s. (in Ukrainian).
- Otchet o sostoianii Poltavskogo zhenskogo uchilishcha pervogo razriada za 1861 uchebnyi god [Report on the status of the Poltava First-Class Women's School for the 1861 academic year], 1862. *Osnova*, Vol. 2, pp. 58–60. (in Russian).
- Otchet Popечitelia Kievskogo uchebnogo okruga o sostoianii uchebnykh zavedenii okruga za 1900 g. [Report of the Trustee of the Kyiv educational district on the state of educational institutions of the district for 1900], 1901. Kiev: Tip. I. N. Kushnerev i K°. (in Russian).
- Otchet Popечitelia Kievskogo uchebnogo okruga o sostoianii uchebnykh zavedenii okruga za 1913 g. [Report of the Trustee of the Kyiv Educational District on the state of educational institutions of the district for 1913], 1914. Kiev. (in Russian).
- Otchet Popечitelia Kievskogo uchebnogo okruga o sostoianii uchebnykh zavedenii okruga za 1916 g. [Report of the Trustee of the Kyiv Educational District on the state of educational institutions of the district for 1916], 1917. Kiev: Tip. I. N. Kushnerev i K°. (in Russian).
- Pamiatnaia knizhka Kievskogo uchebnogo okruga na 1889–1890 uchebnyi god [Commemorative book of the Kyiv Educational District for the 1889–1890 academic year], 1890. Kiev: Tip. I. N. Kushnerev i K°. (in Russian).
- Pamiatnaia knizhka Kievskogo uchebnogo okruga na 1896–1897 uchebnyi god [Commemorative book of the Kyiv Educational District for the 1896–1897 academic year], 1896. Kiev: Tip. I. N. Kushnerev i K°. (in Russian).

- Pamiatnaia knizhka Kievskogo uchebnogo okruga na 1911/12 god [Commemorative book of the Kyiv Educational District for the 1911/12 year], 1912. Kiev: Upravlenie Uchebnogo Okruga. (in Russian).
- Pamiatnaia knizhka Kievskogo uchebnogo okruga na 1912/13 god [Commemorative book of the Kyiv Educational District for the 1912/13 year], 1913. Kiev: Tipografia T-va I. N. Kushnerev i Ko. (in Russian).
- Seferovskii, N. L., 1898. *Dvadsatipyatiletie Lubenskoï gimnazii: kratkaia istoricheskaia zapiska [Twenty-fifth anniversary of Lubny Gymnasium: a brief historical note]*. Lubny. (in Russian).
- Sistematicheskii svod postanovlenii i rasporiashchenii Poltavskogo Gubernskogo Zemstva za pervye shest trekhletii (s 1865 po 1882 g.) [A systematic collection of decrees and orders of the Poltava Provincial Zemstvo for the first six three-year periods (from 1865 to 1882)]*, (1886). Poltava.
- TsDIAK Ukrainy. F. 707, Op. 33, Spr. 1, «O perepiske po raznym predmetam». Ark. 258. (in Russian).
- TsDIAK Ukrainy. F. 707. Op. 167. Spr. 651. Otchet o sostoianii Piriatinskoï muzhskoi gimnazii Poltavskoi gubernii za 1910 g. Ark. 58. (in Russian).
- TsDIAK Ukrainy. F. 707. Op. 167. Spr. 654. Otchet o sostoianii Prilukskoï muzhskoi gimnazii. Ark. 58. (in Russian).
- TsDIAK Ukrainy. F. 707. Spr. 642. Otchet o sostoianii Mirgorodskoi muzhskoi gimnazii. Ark. 58. (in Russian).
- Shcherbina, F.A. (1914) *Istoriya Poltavskogo Zemstva. Doreformennyi period i vvedenie zemskikh uchrezhdeniy [History of the Poltava Zemstvo. Pre-reform period and the introduction of zemstvo institutions]*. Issue I. Poltava.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2025 р.

D. Kokotikhin

DEVELOPMENT OF THE NETWORK OF GYMNASIUMS IN THE POLTAVA PROVINCE (1860–1914)

The article examines the process of forming and developing the network of gymnasiums in the Poltava Governorate during 1860–1914, based on a comprehensive analysis of archival materials, statistical data, and publications of the Kyiv Educational District. The study traces the dynamics of establishing male and female gymnasiums and outlines the factors that contributed to the growth of their number. The role of government policy, zemstvo local self-government, and private philanthropists in expanding the gymnasium network is revealed. Quantitative indicators of the student body are presented, and the key trends in the development of secondary education in the region are identified. The results clarify the specific features of modernization processes in the educational system of the governorate during the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries. The findings demonstrate that by 1914 the Poltava Governorate had developed a fairly extensive, though still insufficient, network of male and female gymnasiums.

Keywords: gymnasium; secondary education; Poltava Governorate; Kyiv Educational District; local self-government; zemstvo; philanthropy; imperial policy; everyday life.